

مستندسازی حدیثی بیانات مقام معظم رهبری پیرامون حقوق شهروندی

الهام قاسمی^۱

چکیده

اهمیت وجایگاه حقوق شهروندی در سطح داخلی و ارتباط نزدیک این مفهوم در میان حقوق بشر از مسائلی است که با گذر زمان توجه بسیاری از اندیشمندان حوزه‌ی معرفتی را به خود جلب کرد؛ به گونه‌ای که هرکدام برحسب دیدگاه خود پژوهش‌هایی را ارائه داده‌اند. طرح مسئله‌ی حفظ حقوق شهروندی و تبعیض قائل نشدن به حق آنان در مصادیق مختلف پژوهش فقها، از جمله منشور دولت یازدهم مورد بحث و بررسی قرار گرفت؛ حال آنکه نزدیکی برخی از ماده‌های منشور مذکور به مواضع فکری لیبرال، عدم تحقق کلی مفاد آن، باعث کاهش اثرات مثبت و عدم اجرای آن در بخش‌های کلان جامعه شده‌است. بدین لحاظ در نوشتار حاضر، بیانات رهبری در مناسبت‌های مختلف استخراج و براساس داده‌های روایی با هدف اثبات حقوق مذکور به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفت. نتایج تحقیق نشان داد: تمام بیانات رهبری در آئینه‌ی احادیث و سیره‌ی معصومین علیهم السلام دارای مستندات روایی است؛ از جمله توسل به دعا، اذکار و رعایت بهداشت در مقابله با بیماری‌ها نظیر کوید ۱۹، شاهد بر این ادعا نحوه‌ی عملکرد پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم حدود ۱۴۰۰ سال قبل این ماجرا، به هنگام شیوع بیماری طاعون است که طی گزارش‌های متعدد بدست ما رسید.

واژگان کلیدی: مستندسازی، حدیثی، حقوق شهروندی.

مقدمه

^۱. طلبه‌ی سطح ۲ حوزه‌ی علمیه حضرت زینب کبری سلام الله علیها

حقوق شهروندی به آن دسته از مجموعه قواعد حقوقی گفته می‌شود: افراد بر حسب جایگاه شهروندی خود دارا بوده و یکی از مباحث اصلی حقوقی در سطح داخلی و بین‌المللی است که با گذر زمان نه تنها مورد تغییر و تحول قرار نگرفته؛ بلکه جایگاهی بس طولانی را در تاریخ سیاسی و اجتماعی جامعه‌ی بشری به خود رقم زده است، این حقوق برای اولین بار توسط مقام معظم رهبری «*بیت‌المال*» با تعبیر گوناگونی؛ از جمله حقوق مدنی، سیاسی، بشری و پاره‌ای از موارد، به عنوان حقوق اجتماعی، توجه بسیاری اندیشمندان حوزه‌ی معرفتی را به خود جلب کرده؛ چنان‌که بسیاری از دکترین حقوق بشر را به تکاپو واداشته و هر کدام برحسب دیدگاه خود پژوهش‌هایی را ارائه داده‌اند؛ به گونه‌ای که در پژوهش آنان تساوی در بیت‌المال، حق تحصیل، حق انتخاب، حق دادرسی عادلانه و رفتار محترمانه با شهروندان مورد بررسی قرار گرفت.

طرح درست حقوق مدنی و سیاسی در حوزه‌ی معرفتی از اهمیت بالایی برخوردار است؛ زیرا رسیدن به یک حکومت دموکرات و مردم سالاری مستلزم وجود جامعه‌ای است که مردم علاوه بر بلوغ دموکراتیک به حقوق و وظایف شهروندی خود آگاه باشند؛ بخاطرهمین در دوره‌ی یازدهم ریاست جمهوری در سال ۱۳۹۵ منشور حقوق شهروندی توسط شخص رئیس‌جمهور به تمام وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرایی ابلاغ شد؛ مفاد منشور حقوق مذکور ناظر به رعایت و برابری حقوق شهروندان در بخش‌های کلان جامعه است؛ اما تا به امروز شاهد رعایت بندهای قانونی آن در نهادهای مختلف جامعه، به‌ویژه نظام آموزش فرزندانمان نبوده‌ایم.

از زمان وقوع انقلاب مشروطه تا به امروز که انقلاب اسلامی وارد دهه‌ی پنجم خود شده‌است؛ برخی از تحلیل‌های نادرست عمدی و سهوی از بیانات رهبری در زمینه‌ی حقوق شهروندی، آسیب‌های فراوانی را در نهادهای مختلف جامعه برعهده داشته و حتی در مقاطعی نظام و انقلاب اسلامی را با چالش‌هایی روبه‌رو کرده‌است؛ چنان‌که با مروری بر تاریخ ادیان الهی می‌توان افرادی را با چنین تحلیل‌ها، موضع‌گیری‌ها و بعضاً سخنان بی‌ادبانه‌ای مشاهده کرد.

آنجا که حضرت به تقسیم بیت‌المال میان افراد جامعه تفاوتی قائل نمی‌شدند؛ اگر فرد یا افرادی به خاطر فقر مالی به کمک بیشتری نیازمند بودند از سایر منابع مانند خمس و زکات نیازشان را برطرف می‌کردند و این‌طور نبود که نیازمندان را به حال خویش رها کنند و هیچ کمکی در این زمینه نکنند؛ به هر حال جلوگیری از تقسیم ناروای بیت‌المال میان مسلمانان اعم از اعجم، عبد، مولی و رعیت از جمله اموری است که حضرت علی *علیه السلام* برای اجرای آن، نهایت سعی و تلاش خود را می‌کردند؛ بخاطرهمین، مقام معظم رهبری در بیانیه‌ی گام دوم انقلاب به این نکته‌ی مهم

بارها تأکید کرده‌اند؛ در جوامع اسلامی امکان بهره‌مندی از حقوق شهروندی برای تمام آحاد ملت در نظر گرفته شده‌است و هیچ تفاوتی میان افراد جامعه در این زمینه وجود ندارد .

با توجه به اینکه، بیانات مقام معظم رهبری علیه‌السلام اصولاً باید بر پایه و اساس آموزه‌های دینی باشد؛ در مقاله‌ی حاضر این بیانات بر اساس داده‌های روایی با هدف اثبات حقوق مذکور به روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفت؛ زیرا اگر جایگاه و اصالت این حقوق در متون دینی و احادیث اسلامی مورد استناد و حمایت قرار گیرد؛ می‌تواند انگیزه تبعیت و اطاعت را در بین همه‌ی مردم جامعه ایجاد کند؛ در این میان استنادسازی زمانی اولویت پیدا می‌کند که برخی برداشت‌های نامناسب از بیانات مقام معظم رهبری مشاهده‌شود، اتفاقاً این برداشت‌ها هم رخ داده‌است؛ از این رو سوال مقابل پیش می‌آید؛ بیانات مقام معظم رهبری پیرامون حقوق شهروندی، در احادیث اسلامی، چه مستنداتی دارد؟ حول حقوق شهروندی کتاب‌ها و مقالات زیادی نگاشته شده‌است؛ از جمله کتاب آقای زین‌العابدین قربانی با عنوان «حقوق از دیدگاه نهج‌البلاغه»، نویسنده در کتاب فوق اقسام حقوق نظیر: حقوق اجتماعی و اخلاقی، حقوق مدنی، حقوق سیاسی و بین‌المللی، حقوق بشر، در مناسبت‌های ویژه از دیدگاه مولای متقیان حضرت علی علیه‌السلام استخراج و مورد بررسی قرار داد. تا نشان دهد؛ انسان به الطبع موجود اجتماعی و در اصطلاح مدنی بالطلب محسوب می‌شود؛ زیرا او به تنهایی برخلاف سایر موجودات قادر به رفع نیاز مندی‌های همه‌جانبه‌ی خود نیست و باید در کنار سایر افراد جامعه مسئولیت‌هایی را برای اداره بهتر جامعه برعهده‌بگیرد.

کتاب مقام معظم رهبری با عنوان «شخصیت و حقوق زنان در آئینه‌ی نگاه»، نویسنده در این کتاب به بررسی مقام و منزلت زن در کشورهای اسلامی و مقایسه آن با نگاه غرب به زن، الگوی زن در نظام اسلامی، انتظارات از زنان مسلمان و رویکردها، استحکام بخشیدن زن به نهاد خانواده در اسلام، تزلزل خانواده در غرب پرداخته، تا نشان دهد؛ زنان به عنوان نیمی از جامعه نقش بسزایی را در تقویت مردان الهی برعهده داشته‌اند؛ زیرا به همراه مردان در صحنه‌های مختلف نظام اجتماعی حضور فعالانه داشتند.

مقاله‌ی مریم ابن تراب با عنوان «حقوق شهروندی از دیدگاه حضرت علی علیه‌السلام»، مقاله حاضر حقوق افراد یک جامعه را استخراج و از منظر مولای متقیان حضرت علی علیه‌السلام مورد بررسی قرار داده‌است، تا نشان دهد؛ توجه به تعالیم و سیره‌ی معصومین علیهم‌السلام می‌تواند باعث ترویج حقوق شهروندی در میان افراد گوناگون جامعه شود.

مقاله رقیه ربیعی نویدی با عنوان «حقوق و تکالیف شهروندی در نهج‌البلاغه و رساله‌ی امام سجاد علیه‌السلام»، به تبیین حقوق شهروندی در نهج‌البلاغه و رساله‌ی امام سجاد علیه‌السلام پرداخته؛ تا متعالی بودن آموزه‌های الهی را در زمینه‌ی حقوق شهروندی به نمایش بگذارد.

مقاله‌ی آقای محمد علی عزتی و علی خیر اندیش با عنوان «جایگاه حقوق شهروندی در آموزه‌های دینی: قرآن کریم، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و رساله حقوق امام سجاد علیه‌السلام»، ایشان در مقاله‌ی فوق به تبیین مفهوم شناختی حقوق شهروندی در منابع و متون اسلامی پرداخته؛ تا براساس نتایج حاصل نشان دهد؛ انس با آموزه‌های قرآن کریم و سیره‌ی معصومین علیهم‌السلام علاوه بر ترویج آگاهی شهروندان پیرامون حقوق مذکور باعث نهادینه شدن این حقوق در نهادهای مختلف جامعه می‌شود.

پایان نامه‌ی کوچعلی و ناصری با عنوان «نقش و تأثیر منشور کوروش کبیر در توسعه‌ی حقوق بشر جهانی» به بررسی نقش و تأثیر اعلامیه حقوق کوروش کبیر در رشد و تعالی جوامع بشری پرداخته؛ تا براساس نتایج حاصل نشان دهد؛ منشور کوروش کبیر علی‌رغم تمام نظرات مخالف و موافق سر منشأ تمام پیشرفت‌هایی است که در طول تاریخ در حوزه‌ی معرفتی حقوق بشر به وقوع پیوست.

اما در مقاله‌ی فوق مستندسازی حدیثی بیانات رهبری پیرامون حقوق شهروندی مورد تبیین و بررسی قرار گرفت؛ زیرا با توجه به تلاش پژوهشگران در منبع‌شناسی موضوع مقاله، کتاب، مقاله، پایان نامه‌ای با عنوان ذکر شده یافت نشد؛ ازاین‌رو نوآوری این مقاله نسبت به کتب معرفی شده، مستندسازی روایی بیانات رهبری پیرامون حقوق شهروندی است که به‌طور دقیق و مفصل مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

مفهوم شناسی

جهت تبیین و درک هر چه بهتر مباحث، برخی از مفاهیم و اصطلاحاتی که در عنوان به چشم می‌خورد، نیاز به توضیح بیشتری دارد، ازاین‌رو در این گفتار به بررسی آن قبیل از مفاهیم و اصطلاحات می‌پردازیم.

الف) مفهوم حق

واژه‌ی حق دارای تعاریف متعددی است که ما در این مبحث مجموعه‌ای از تعاریف را به صورت جدا ذیل دو عنوان به‌طور مختصر بیان کرده و از بین آن دو تعریف معنای مدنظر را انتخاب می‌کنیم.

۱. معنای لغوی «حق»

واژه‌ی حق در لغت به معنای موافقت، مطابقت، صدق، ضد باطل،^۱ سلطنت،^۲ امتیاز،^۳ آمده‌است؛ این واژه علاوه بر معنای فوق در زبان فارسی دارای معانی گوناگونی، نظیر مال، ملک، بهره، شایستگی، حقیقت و عدل است.^۴

یکی از نویسندگان درباره‌ی تبیین مفهوم حق چنین بیان کرده؛ حق دارای یک معنای جامع و چند معنای خاص است؛ که معنای جامع آن در میان تمام معانی مشترک به حساب می‌آید. در این میان هنگامی که واژه حق به شکل مصدری اعمال شود به معنای (ثبوت) یعنی وجود حقیقی بکار رفته‌است؛ در مقابل اگر بصورت وصفی استعمال شود در معنای (ثابت) یعنی موجود حقیقی کاربرد خواهد داشت.^۵ بنابراین با توجه به توضیحاتی داده شده مشخص می‌شود که واژه حق در عربی به معنای «تحقق» کاربرد دارد بخاطر همین زمانی که بیان می‌کنیم چیزی «تحقق» دارد، یعنی «ثبوت» دارد.^۶ و گاه در زبان فارسی معادل آن، در معنای «هستی پایدار»، بکار برده می‌شود، یعنی هر چیزی که از پایداری و ثبات بهره مند باشد حق است.^۷

۲. معنای اصطلاحی «حق»

این واژه در علوم مختلف استفاده شده‌است؛ اما در برخی از علوم، معنای آن در یک اصطلاح، با معنای آن در اصطلاح دیگر فرق دارد؛ این معانی و اصطلاحات به قرار زیر است

۱-۱ حق در اصطلاح فقهی و در کلام فقها

نسبت مخصوصی که بین دو نفر، «من له حق»^۸، یعنی «کسی که حق به نفع اوست»^۹ و «من الیه حق»^{۱۰}، یعنی «کسی که حق بر علیه اوست»، برقرار شده‌است.^{۱۱} بدان لحاظ «من له الحق» بر «من الیه الحق» تسلط و حکمرانی دارد.^{۱۲} حاصل آنکه، «حق» در اصطلاح فقه و کلام فقها اغلب به معنای «سلطنت» بکار رفته‌است و این معنا از آیه شریف؛ «مَنْ

^۱. جوهری، اسماعیل، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، ج ۴، ص ۱۴۶۰.

^۲. جبران، مسعود، فرهنگ الفبایی الرائد، ج ۱، ص ۶۸۹.

^۳. فرهیخته، شمس الدین، فرهنگ فرهیخته، ص ۳۵۲.

^۴. معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۳۶۳.

^۵. گرجی، ابوالقاسم، رابطه ی فقه و حقوق، ج ۱، ص ۹۷.

^۶. مصباح، محمد تقی، نظریه ی حقوقی اسلام، ص ۲۰.

^۷. جوادی آملی، عبدالله، فلسفه حقوق بشر، ص ۷۴.

^۸. تبریزی، شیخ جواد، ارشاد الطالب، ص ۱۰.

^۹. رضانی، علی، حق در نگاه اندیشمندان اسلامی، ص ۹۵.

^{۱۰}. تبریزی، شیخ جواد، پیشین، ص ۱۰.

^{۱۱}. رضانی، علی، پیشین، ص ۹۵.

^{۱۲}. تبریزی، شیخ جواد، پیشین، ص ۱۰.

۱۴. _____ روز کاشت نهال
۱۳۹۸/۱۲/۱۳ پایان سومین نشست اندیشه‌های راهبردی با سخنان رهبر انقلاب، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴.
۱۵. _____ پس از کاشت نهال در
آستانه‌ی روز درختکاری، ۱۳۹۸/۱۲/۱۳.
۱۶. _____ پیام تلویزیونی درباره
وضعیت بیماری کرونا، ۱۴۰۰/۰۵/۲۰.
۱۷. _____ بیانات در
سال ۱۴۰۰/۰۷/۰۵.
۱۸. _____ خبری گزاری ایمن،
نظر رهبر پیرامون سفر در ایام کرونا، ۱۳۹۹/۰۷/۲.
۱۹. _____ در دیدار اعضای ستاد
ملی مقابله با کرونا، ۱۳۹۹/۰۹/۰۳.
۲۰. _____ در دیدار جمعی از
دانشجویان، ۱۳۹۷/۰۳/۰۱.
۲۱. _____ در دیدار جمعی از
دانشجویان زنجان، ۱۳۸۲/۰۷/۲۲.
۲۲. _____ در دیدار جمعی از
فرماندهان نیروی انتظامی، ۱۳۸۶/۰۸/۱۶.
۲۳. _____ در دیدار دانشجویان،
۱۳۹۵/۰۵/۰۱.
۲۴. _____ دفتر حفظ و نشر آثار
ایشان، سخنرانی نوروزی خطاب به ملت ایران به مناسبت آغاز سال نو و عید مبعث پیامبر اعظم
صل الله علیه وآل محمد، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳.
۲۵. _____ سخنرانی تلویزیونی
رهبری در آستانه برگزاری انتخابات، ۱۴۰۰/۰۳/۲۶.
۲۶. _____ سخن نگاشت/بیانیه‌ی
«گام دوم انقلاب»: خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۱۱/۲۴.
۲۷. _____ عدالت اجتماعی و آزادی
از مفاهیم اصیل اسلامی است نه غربی، سخنرانی نوروزی رهبر، خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳.

۲۸. _____، گزیده‌ای از بیانات ایشان

در دیدار اعضای مجمع خیرین سلامت کشور، ۱۳۹۱/۱۰/۱۱.

۲۹. _____، مروری بر توصیه‌ها و

تذکرات رهبر انقلاب درباره‌ی مدیریت فضای مجازی، ۱۴۰۰/۰۱/۱۴.

۳۰. مکارم شیرازی، ناصر، یکصد و پنجاه درس زندگی، قم، نسل جوان، ۱۳۸۳.

۳۱. صدری افشار، غلام حسین، حکمی، نسرین، حکمی، نسترن، فرهنگ معاصر فارسی به فارسی،

۱۳۸۱، تهران، نوبت چاپ ۲.

۳۲. طبرسی، حسن، مکارم الاخلاق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ هـ - ق.

۳۳. فرهیخته، شمس الدین، فرهنگ فرهیخته (واژه‌ها و اصطلاحات سیاسی - حقوقی)، ۱۳۷۷،

تهران، زرین، نوبت چاپ ۱ ص ۳۵۲.

۳۴. کارتوزیان، ناصر، مقدمه‌ی علم حقوق، ۱۳۷۷، شرکت سهامی انتشار، چاپ ۲۳

۳۵. مصباح، محمدتقی، نظریه حقوقی اسلام، نگارش محمدمهدی نادری و محمدمهدی کریمی نیا،

حقوق و سیاست در قرآن، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

۳۶. معین محمد، فرهنگ معین، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۱.

* کتب عربی

۳۷. ابن سینا، الاشارات و التنبيهات، ج ۴، ص ۶۰، ۶۱، بیروت، مؤسسة النعمان.

۳۸. تبریزی، شیخ جواد، ارشاد الطالب، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۴.

۳۹. تمیمی آمدی، عبدالواحد، معجم الفاظ غررالحکم در الکلم، محقق: درایتی، مصطفی، شماره

شناسایی ۶۰۰۶۶۳، مرکز الابحاث و الدراسات الاسلامیة، مکتب الاعلام لاسلامی فی الحوزه العلمیه

۱۳۷۱.

۴۰. جوهری، ابو نصر اسماعیل، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، ۱۴۰۷، دار العلم الملائین، بیروت،

نوبت چاپ: چهارم.

۴۱. عاملی، حر، وسائل الشیعة - ط الإسلامیة، مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث،

۱۴ق. - - ۱۳، قم.

۴۲. _____، قم، ج ۱۷.

۴۳. _____، ۱۴ق. ۱۳، قم، ج ۲۰.

۴۴. _____، ق، ج ۱۲.

۴۵. کلینی، ابوجعفر محمد، مترجم /مصحح غفاری، علی اکبر، ۱۳۸۸، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم.

۴۶. مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح کافی، المكتبة الاسلامیة نشر و التوزیع، تهران، ۱۳۴۲ ش یا ۱۳۸۲، احادیث شیعه قرن ۴ق.

۴۷. متقی بن حسام‌الدین هندی، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.

۴۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت دار احیاء التراث، هـ. ق، چاپ اول.

۴۹. محقق الإصفهانی، کشف اللثام عن قواعد الأحكام - ط. ق.

۵۰. مسعود، جبران، فرهنگ الفبایی الرائد، ترجمه رضا اترابی نژاد، مشهد، آستان قدس رضوی، مؤسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۷۶.

۵۱. مصباح، محمدتقی، تعلیقه علی نهایه الحکمه (محمدحسین طباطبائی)، قم، (در راه حق)، ۱۴۰۵ ق.

۵۲. نوری طبرسی، میرزا حسین محدث، مستدراک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام، الاحیاء التراث، ۱۴ ق. = - ۱۳۶.

۵۳. هندی، متقی بن حسام‌الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق.

* سایت‌ها و سایر مقالات

۵۴. حسینی بهشتی، سید علیرضا، منشور حقوق شهروندی: ارزیابی نقادانه از منظر میان رشته ای، تابستان ۱۳۹۸، شماره ۳.

۵۵. رضانی، علی، حق در نگاه اندیشمندان اسلامی، سال اول، شماره دوم، زمستان ۱۳۹۰.

۵۶. سیاح سعید، حاجی لو وحید، فداکار دیلمقانی مصعود، حقوق شهروندی در سیاست‌های کلی برنامه پنجم با تاکید بر ابلاغی مقام معظم رهبری، کنفرانس ملی و حقوق روانشناسی شیراز، ۱۳۹۵.

۵۷. عزیزی، ستار، تحلیل منشور حقوق شهروندی با تاکید بر حقوق فرهنگی اقوام ایران، (بی تا) اصل بیست و دوم قانون اساسی، بند ۶ اصل دوم قانون.

۵۸. علی خانی، علی اکبر، کرامت انسانی در سیره ی سیاسی امام علی علیه السلام، ۱۳۸۴/۰۶/۲۰، ۴۴:۱۴.

۵۹. فروغی نیا، حسین، ملک، سحر، سادات حسینی، فائزه، نگرشی به مفهوم کرامت انسانی در پرتو اندیشه‌های فقهی اسلامی، ۱۳۹۸/۰۲/۲۰.

۶۰. فضلی خانی، اکرم، دیدگاه مقام معظم رهبری در ارتباط با مسائل حقوق بشر، زمستان ۱۳۹۴ شماره ۲.

۶۱. گرجی، ابوالقاسم، رابطه فقه و حقوق، دانشکده حقوق و علوم سیاسی ۱۳۷۵ شماره ۳۵.
۶۲. پایگاه آموزش خبری عصر بانک، مزایای فضای مجازی چیست؟ اینفوگرافیک، در ۲۰ مرداد، ۱۳۹۷.

۶۳. پایگاه اطلاع رسانی، تهذیب، تحصیل، ورزش، سخنان رهبر معظم انقلاب درباره ی آموزش و پرورش، یکشنبه سی و یکم شهریور ۱۳۹۲، ساعت: ۱۱:۱۹

۶۴. پایگاه اطلاع رسانی پزشکی، ورزشی ایران، نوری زاده، فرناز، اهمیت تغذیه سالم و تحرک، ۱۳۹۶/۱۰/۲۴، کد خبر ۴۱۶۹۹.

۶۵. پایگاه اطلاع رسانی قدس، دستور خداوند: برای رفع بیکاری به پزشکان مراجعه کنید حتی شما پیامبران، ۱۳۹۲/۰۹/۰۶.

۶۶. پایگاه اطلاع رسانی، معاونت اجتماعی پیشگیری از وقوع جرم دادگستری خراسان رضوی، متن کامل نامه حضرت علی علیه السلام به مالک اشتر، (بی نام)، (بی تا).

۶۷. پایگاه خبرگزاری دانشجویان، میزایی، زهرا، منشور حقوق شهروندی از حرف تا عمل، ۱۳۹۶/۱۰/۰۶، ۰۹:۲۱.

۶۸. پایگاه خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، امام علی علیه السلام، نقد حاکم را حق مردم میدانست. تاریخ انتشار: ۲۵ خرداد ۱۳۹۶ - ۲۰:۰۹.

۶۹. پایگاه رسمی خبرگزاری حوزه، علل و آثار مشارکت حداکثری در انتخابات از نگاه امامین انقلاب کد خبر: ۹۵۶۶۵۸۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۰ - ۲۵:۲۱.

۷۰. پایگاه خبری گزاری ایمن، نظر رهبر پیرامون سفر در ایام کرونا، ۱۳۹۹/۰۷/۲۵.

۷۱. پایگاه خبری اطلاع رسانی و حقوقی یاسا، نقد پیش نویس منشور حقوق شهروندی، ۱۳۹۷/۰۵/۳۱.

۷۲. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، شاخص های «مردمی بودن» در دولت انقلابی از نگاه رهبری، ۱۴ شهریور ۱۴۰۰ - ۳۴:۱۴.

۷۳. خبرگزاری رسمی حوزه، قرنطینه برای مبارزه با بیماری های واگیر راهکار ۱۴۰۰ سال قبل پیامبرصل الله علیه و آل وسلم، کد خبر: ۸۹۲۹۵۸، ۱۳۹۹/۰۱/۰۸، ۲۰:۰۱.

۷۴. سایت اندیشه قم، خراسانی، ابوالفضل، مرکز مطالعات و پاسخ گویی به شبهات اهمیت بهداشت در اسلام، بی تا،

۷۵. ساروی، پری‌چهر، قادر زاده، مژگان، جامعه‌ی مطلوب از دیدگاه حضرت علی علیه السلام ۱۳۸۴ شماره ۹۵.
۷۶. شبکه تحلیلی نخبگان، سهل انگاری در شیوع بیماری حرام شرعی است، ۱۳۹۸/۱۲/۱۹.
۷۷. صاحب الزمانی، طاهره، حقوق شهروندی در ایران، پایگاه اطلاع رسانی جواد جعفری، ۱۳۹۰.
۷۸. مرکز ملی پاسخ‌گویی به سوالات دینی، کیفیت درمان بیماری‌های واگیردار در زمان معصومین علیه السلام، ۱۳۹۸/۱۲/۲۷.
۷۹. مؤسسه حقوقی، عبدی، علی، حقوق چیست/ تعریف حقوق، ۱۳۹۹/۰۲/۱۰، ۱۰۷۶۶، ۱۹:۵۷.
۸۰. مؤسسه حقوقی ملازاد علویان، مرتضی، منشور حقوق شهروندی، ۱۳۹۵/۹/۳۰، ۱۹:۱۷.